

Oversigt

Befrielsesjubilæet og den nyeste besættelseslitteratur

IDEALISTER OG »MATERIALISTER« I BESÆTTELSESFORSKNINGEN

AF

PALLE ROSLYNG-JENSEN

En meget stor del af besættelseslitteraturen er de senere år udkommet i forbindelse med jubilæer i anledning af besættelsestidens store mærkedage. Besættelsesforskningen og formidlingen af den kobles herved sammen med officielle manifestationer og institutionaliserede forsøg på tolkninger af perioden, der ofte udspringer af behov for markeringer af en sag eller en institution. Rent praktisk er der ekstra interesse for perioden i offentligheden og hos læserne, og det betyder ofte, at der er afsætning til nyudkomne bøger og ekstra tilskud til udgivelserne. Til gengæld betyder koblingen af den faglige og den organiserede mindedagsorienterede offentlighed, at det billede, der fremstår af besættelsestiden, indeholder modstridende signaler.

Halvtredsårsjubilæet for Danmarks befrielse havde et for historiske mindedage usædvanligt omfang. I næsten alle kommuner var der lokale komitéer, der stod for arrangementer, møder, gudstjenester og fakkeltog. En betragtelig mængde museer og lokale arkiver havde særudstillinger. Aviser, radio og TV stod for en massiv dækning af forberedelserne og tog begivenheder op fra besættelsesårene indenfor mange genrer. Stort set var der deltagere og iagttagere til det meste. Besættelsen kan således stadig fascinere, ikke bare den efterhånden beskedne del af den danske befolkning, der selv har oplevelser og erfaringer fra perioden, men også i et vist omfang, omend nok ret behersket, resten af befolkningen. Trangen til kollektive erfaringer og følelser i en national

ramme, der normalt tilfredsstilles af store sportsbegivenheder – og indtil for 25-30 år siden også af særlig markante politiske begivenheder – kan ved sjældne lejligheder overføres til historiske mærkedage, der har et særligt moralsk og samlende indhold.

Besættelsens store mærkedage producerer som offentlige begivenheder stort set deres eget billede af besættelsestiden uden voldsom sammenhæng med den viden og de vurderinger, som den historisk-faglige offentlighed udvikler. Det gjaldt også ved 50-årsbefrielsesjubilæet, i hvert fald i de mere officielle markeringer af jubilæet. Oplægget var her, at det denne gang var sidste chance for at fejre modstandsbevægelsens veteraner, krigssejlerne og andre udvalgte grupper. En forholdsvis beskedne gruppe af organiserede veteraner fik derfor naturligt indflydelse på jubilæets indhold. Det er givet, at denne gruppes formulerede fortidserfaringer ofte har stået i et modsætningsforhold til det billede, de fleste historikere har tegnet.

I denne oversigt vil litteraturen, der udkom i forbindelse med jubilæet blive gennemgået og sat i forbindelse med de sidste par års større monografier med henblik på en oversigt over besættelsesforskningens aktuelle stilling med hensyn til grundsynspunkter, emner og metoder. Kun den del af litteraturen, der søger at skabe ny viden og som er analyserende i sin form, vil blive gennemgået. Udeladelserne vil derfor omfatte det meste af den lokalhistoriske litteratur, de fleste genoptryk af tidligere udgivne værker og erindringsbøger og mindebøger over enkeltpersoner mm.

Traditionsudviklingen

Et af de områder, hvor jubilæums-offentligheden og den faglige opinion står klart i modsætning til hinanden, er på den traditionsudvikling og bevidsthedsdannelse, der er knyttet til besættelsestiden. Den behandles ofte idylliserende i festtaler mm., mens den i de faghistoriske bidrag underkastes kritisk analyse. I den aktuelt udkomne litteratur behandles analytisk bl.a. festligholdelsen af Danmarks befrielse, socialdemokraternes og kommunisternes opbygning af et eftermæle om deres virke under besættelsen samt myterne (og en lille smule realiteter) i historierne om de sidste dages udbrud af tyske U-både fyldt med naziskatte og topnazister – aktualiseret af den store mediebegivenhed omkring hævningen af U-534.¹

¹ Per V. Klüver: Jagten på U 534 og myten om det 4. Rige, s. 89-112, Den Jyske Historiker nr. 71, april 1995.

Den ene hovedkonklusion for de tre nævnte bidrag er, at besættelsestiden har givet anledning til opbygning af omfattende mytologiseringer hos mange typer aktører og i den brede offentligheds bevidsthed. Nogle af disse udspringer af en trang til at dramatisere begivenhederne og lave afsløringer i et stof, der måske kunne indeholde hemmeligheder med et farverigt indhold, andre skyldes et behov for at legitimere sig selv eller egen gruppe/kategori i forhold til de stærke værdiorienterede vurderinger, der gennem de 50 år er udviklet i tilknytning til besættelsestidens problemstillinger. Der kan således stadig med jævne mellemrum laves avis-overskrifter på forestillingerne om hemmelige dokumenter, kendte personers gerninger under besættelsen og lignende.

En anden hovedkonklusion er, at den overvejende del af den brede bevidsthedsdannelse er gået i retning af et konsensusperspektiv på besættelsen, mens den faglige hovedtendens er en accentuering af et konfliktperspektiv på perioden.

Begge hovedkonklusioner træder klart frem i Nils Arne Sørensen's artikel om, hvordan befrielsen fejres fra den første årssdag i maj 1946 til 40 års jubilæet i 1985.²

Takket være det faktiske begivenhedsforløb med meddelelsen om den tyske kapitulation, der blev givet den 4. maj med de påfølgende spontane glædesmanifestationer og kapitulationens ikrafttræden den 5. maj, var det muligt i Danmark at udvikle en særlig tradition med folkefest, koncerter og lys i vinduerne den 4. maj og officielle højtideligheder med gudstjenester, kransenedlæggelser og ministerord den 5. maj. Den folkeligt prægede 4. maj sikrede et bredt engagement i begivenhederne i lang tid – i modsætning til forholdene i de europæiske stormagter, der havde krigsafslutningerne i en meget officiel ramme præget af religion og militær.

Ifølge Nils Arne Sørensen har folkefest-traditionen fremmet et konsensus-syn på besættelsestiden. Det er hele folkets fest. Alle – eller næsten alle – følte, at de blev befriet den 4. maj, og derfor kunne alle stille lys i vinduerne og synge med på de omdelte sange. På den måde er den 4. maj ikke specielt de aktives dag, de måtte deltage i de højtidelige ceremonier den følgende dag, hvis de ville fejre begivenhederne separat. Allerede i 1946 var de aktives skuffelse over den udbredte normalisering af det politiske og sociale liv vidt udbredt. Det lag af toppolitikere, der indtog ministertabureterne, var ikke de ledere modstandsbevægelsens aktivister på både venstre- og højrefløj havde forestillet sig skulle træde i

² Nils Arne Sørensen: En traditions etablering og forfald. Befrielsen fejret 1946-1985, s. 113-124, Den Jyske Historiker nr. 71, april 1995.

spidsen for landet. Forestillingerne om udrensning, opgør og en ny national samling havde lidt alvorlige nederlag, og modstandsfolkernes følelse af indre eksil var begyndt.³

Traditionen med lys i vinduerne er ikke en spontan folkelig manifestation. Den er planlagt af en nedsat 4. majkomité dannet i 1946 med udgangspunkt i en indsamling til Frihedsfonden på den første årsdag for befrielsen. I mange byer var de kommunale myndigheder aktive med udlevering af gratis lys. Med myndighederne som medarrangører af folkefesterne fra første jubilæumsdag er det ikke sært, at konfliktperspektivet får sværere kår.

Befrielsestraditionen vidner om den forholdsvis beskedne danske magtdistance. Hvis en begivenhed skal være samlende i Danmark, må den ikke være omgivet med for mange magtsymboler, for megen patos og for utilsløret vise et skel mellem statsmagt og folk. Selvom nogle i 1946 kaldte den 4. maj en dansk Bastille-dag, ville det aldrig være gået med en militærparade ned ad Frederiksberg Allé.

Med en 4. maj som organiseret folkelig manifestation med et samlende indhold blev der opretholdt en forholdsvis høj grad af tilslutning – alligevel blev festlighederne i løbet af nogle år mere ritualiserede og fik en officiel karakter. Ministre supplerede medlemmer af Frihedsrådet som talere også den 4. maj. Statsmagten blev mere og mere dominerende og deltagerne blev til tilskuere. I ministertalerne blev besættelsens konsensus flyttet fra at omfatte kampfællesskabet i modstandsbevægelsen og det folkelige sammenhold i perioden til også at omfatte en overensstemmelse mellem folket og statsmagten. Nils Arne Sørensen peger på, at som fælles folkelig national oplevelse afgik den 4. maj ved døden i forbindelse med det store værdiopbrud efter 1968. Befrielsen kom på museum, og det var i den sammenhæng symptomatisk, at landets statsminister skulle beskyttes med politiskjolde mod rådne tomater den 4. maj 1985. Det, der skulle være en fælles national markering, blev til en markering mod statsmagten.

Også i forbindelse med 50-års jubilæet gjorde statsmagten sig stærkt gældende. Et tværministerielt udvalg bemandet af tunge departementschefer, repræsentanter for veteranorganisationer mv. blev forsynet med et betragteligt antal millioner – og mange af landets kommuner spyttede ekstra i kassen til de lokale komitéer. På den baggrund var det næsten givet, at det måtte komme til manifestationer vendt mod den massive

³ Morten Thing: Portræt af en sabotagegruppe. BOPA-undersøgelsen 1992, ÅAH 1994, samt Peter W. Høymark: Modstandsbevægelse og modbevægelse, Årsskrift for Frihedsmusets Venner 1985 & O.F. Drostrup: Ranumkonventet. Et studium i Modstandsbevægelsens politiske historie 1944-1948, 1976.

statslige annektering af begivenheden. Balladen om laser-strålen på Vestkysten var nærmest forudsigelig. Derimod lykkedes ved denne specielle lejlighed kombinationen af folkefest og de aktives mindehøjtidelighed uden væsentlige problemer, hvor især den sidste gruppe tidligere havde haft et tvetydigt forhold til markeringerne.

For Socialdemokratiet og DKP som partier har der, hvad angår beskrivelse og tolkning af deres virke under besættelsen, stået mere på spil end blot spørgsmålet om at aktivere befolkningen og skabe velfungerende mindedage. For dem begge har der været tale om at opbygge en tradition, der har kunnet passe med partiets egen selvforståelse, og som har været i stand til at opretholde troværdighed og kontinuitet i relation til potentielle vælgere. Det er derfor et centralt emne, som Niels Finn Christiansen og Morten Thing har taget op i deres artikel om de to partiers egen traditionsudvikling, hvad angår besættelsestiden.⁴ Antagelig med den arbejdsdeling at Morten Thing har arbejdet med DKP-traditionen og Niels Finn Christiansen med Socialdemokratiet på grundlag af sit arbejde med Hartvig Frisch-biografien.⁵

For de danske kommunister var besættelsestiden deres heroiske periode, »at ofre sig for sagen har en entydig positiv klang« for DKP-medlemmer generelt og for besættelsestiden specielt. Perioden blev helt frem til partiets opløsning det centrale referencepunkt for selvforståelse og historisk forankring. For Socialdemokratiet var besættelsestiden en mere pinlig sag, der skulle forklares og udlægges. For lederlaget indebar den ubehagelige følelseskuder og bortforklaringer. Den aktuelle generation i Socialdemokratiets ledelse har fortrængt periodens erfaringer eller betragter dem som en uvigtig parentes i en indsats til fordel for den brede befolkning, der rækker tilbage til det forrige århundrede. Niels Finn Christiansen og Morten Thing lader de to opfattelser træde i dialog, selvom en sådan dialog i realiteten aldrig blev ført på topplanet.

Den socialdemokratiske udlægning kommer først og fremmest til udtryk i det af Hartvig Frisch redigerede og i vidt omfang selvskrevne værk: Danmark besat og befriet I-III, 1945-48, senere i Jens Otto Krags og Poul Hansens bidrag til senere partihistorier og K.B. Andersens opposition mod Hans Kirchhoffs »Augustoprøret 1943«. Alle indlæggene betoner, at Socialdemokratiet stod for kontinuitet, konsensus og komplementaritet. Kontinuitet fordi 30'ernes politik blev videreført under besættelsens ændrede vilkår, hvor det gjaldt om at beskytte den brede

⁴ Niels Finn Christiansen og Morten Thing: Socialdemokrater og kommunister ser sig i spejlet, s. 65-86, ÅAH 1994.

⁵ Niels Finn Christiansen: Hartvig Frisch, mennesket og politikerens, en biografi, 1993.

befolkning mod økonomisk udplyndring; konsensus idet den overvejende del af den danske befolkning stod bag den nationale samling og det samarbejdende folkestyre, vendt mod besættelsesmagten og nazismen; komplementaritet idet politikernes samarbejdslinje og modstandslinjen blev harmoniseret som havende samme mål, omend ført med forskellige midler.

DKP's egen beskrivelse af sin politik under besættelsen i de første post-1945 år er præget af enhedsforhandlingerne med Socialdemokratiet. Den lægger derfor vægt på folkefrontstemaet, arbejdet for den brede antinazistiske folkebevægelse og en nedtoning af enhver tidligere eller aktuel kritik af den socialdemokratiske politik. I grove træk er det denne version, der bliver kanoniseret i DKP i senere skrifter af Ib Nørlund og Alfred Jensen, mens en mere udpræget marxistisk analyse af Børge Houmann undertrykkes. Hos Houmann forklares erhvervslivets og de store partiers tilpasningspolitik i forhold til besættelsesmagten med, at den repræsenterer en videreførelse af 30'ernes almindelige kapitalistiske udbytning af arbejderklassen, og specielt socialdemokratiets politik under besættelsen repræsenterer en politik, der har opgivet at kæmpe for arbejderklassens interesser.

Denne opstilling med den undertrykte konsekvente marxistiske klasseanalyse overfor den i partibureaukratiet dominerende pragmatiske folkefrontspolitik er dybt beslægtet med 1970'ernes venstresocialistiske analyse af DKP og dets politik under besættelsen, der blev beskrevet som inkonsekvent i sit klassekampsperspektiv og bebrejdet, at den ikke stod for en mere entydig revolutionær strategi under og efter besættelsen.⁶

Niels Finn Christiansen og Morten Thing griber ikke fat i en anden oplagt modsætning i DKP's traditionsudvikling, hvor partiet må have haft problemer med at komme overens med sine besættelseserfaringer. Under og efter besættelsen er det DKP's politik at arbejde for en dansk oprustning, men baseret på en demokratiseret hær. DKP står i et par år entydigt bag »aldrig mere en 9.april«-temaet. Ledende DKP-sabotører og organisatorer tog det så alvorligt, at de gik ind i den danske hær som befalingsmænd efter 1945 – og blandt ungkommunister var det i mange år ikke velset at blive militærnægter. Under den kolde krig skiftes over til det mere klassiske kommunistiske standpunkt, at militær er et gode, når arbejderklassen har magten – og et potentielt undertrykkelsesinstrument, når den ikke har det. Samtidig gør DKP sig imidlertid gældende i fredsbevægelserne helt frem til slutningen af 1980'erne, ofte i en domi-

⁶ Se fx Hans Jørn Nielsen: *Besættelse og befrielse*, 1977, s. 93-96, afsnittet »DKP's fejltagelser«.

nerende position, hvor DKP-folkene indtager rene pacifistiske standpunkter. DKP maser sig hermed ind i en radikal domineret tradition uden at klargøre de principielle standpunkter omkring brugen af militære midler og traditionen fra modstandskampen. I modsætning hertil har den radikale tradition ingen interne problemer haft i den anledning, selv under besættelsen var den gennemgående linje hos de radikale præget af pacifistiske synspunkter. Derimod må der efter maj 1945 i det radikale politikermiljø have været problemer med at tilslutte sig tesen om, at politikerne og modstandsbevægelsen arbejdede for det samme mål og at begge parter på hver deres betingelser og vilkår gik ind for den aktive modstand mod besættelsesmagten, eftersom de radikale var forhandlingspolitikens/samarbejdspolitikens mest loyale element.

Kollaboration og modstand/konsensus og konflikt

Kollaborationsbegrebet som internationalt anerkendt betegnelse er først forsøgt indført i dansk besættelseslitteratur af Hans Kirchhoff i »Augustoprøret 1943« i 1979. I de første år med beskedne virkninger og ofte med en total misforståelse til følge udenfor de snævre faghistoriske cirkler. Reaktionen hos fx Erik Ib Schmidt er symptomatisk: »Men når yngre historikere karakteriserer regeringen og folketingsflertallet med det nedsættende ord »kollaboratører«, er de ude, hvor de ikke kan bunde, og hvor de afslører deres manglende indlevelse i situationen«. ⁷ En række helt nye bidrag til besættelsens historie genoptager imidlertid begrebet, og det ser ud som om det generelt er på vej til accept i den faglige debat, omend fortsat slet ikke udenfor.

Begrebet er imidlertid mangetydigt, og der er flere definitioner i forskellige skoler dækkende både kollaborationens motiver, dens former, dens virkninger og dens genstandsområder. En af de mest udbredte er formuleret af den schweiziske historiker, Werner Rings, der opdelte kollaborationen i: neutral kollaboration, forbeholdsløs kollaboration, betinget kollaboration og taktisk kollaboration. ⁸ Opdelingen har været kritiseret som værende meget lidt instrumentel, og fx den danske statskollaboration kan placeres både under den taktiske kollaboration, den neutrale kollaboration og den betingede kollaboration alt efter grundholdning.

⁷ Erik Ib Schmidt: *Fra psykopatklubben. Erindringer og optegnelser*, 1993, s. 183.

⁸ Werner Rings: *Leben mit dem Feind. Anpassung und Widerstand im Hitlers Europa 1939-1945*, München 1979.

Til disposition af oversigten anvendes her en opdeling, der omfatter både kollaborationens genstandsområder: en opdeling i den politiske og den økonomiske kollaboration og dens motiver, således at statskollaborationen iværksat for at afbøde besættelsens virkninger med gradvist afgivne indrømmelser betegnes taktisk kollaboration, aktiv medvirken i besættelsesmagtens projekter benævnes alt efter motiv som aktivistisk og ideologisk kollaboration.⁹

Den traditionelle opdeling af besættelsesforskerne og besættelseslitteraturen i relation til grundsynspunkt på perioden er opdelingen i konsensusorienteret litteratur og konfliktorienteret litteratur. I konsensuslitteraturen fokuseres der på det, der i perioden samlede og forbandt nationen; i konfliktlitteraturen samles til gengæld opmærksomheden om de områder, hvor der er forskellige interesser og holdninger, og den organisering, der foregår for at sikre egne magtpositioner, økonomiske eller ideologiske interesser.

Opdelingen kan i dag forekomme noget stereotyp. I den aktuelle faghistoriske litteratur er det svært at finde repræsentanter for et rendyrket konsensus synspunkt. Som basis for synet på perioden har konflikt synspunktet sejret – måske ligefrem »ad helvede til«.

Da konsensustraditionen fra 1945 og op til engang i 1960'erne var livskraftig i den historiske litteratur, fandtes den på to områder: I den ene var genstandsområdet modstandsbevægelsen, og her blev der lagt vægt på bevægelsens nationalt samlende karakter: folk fra alle samfundslag og fra alle partier deltog ud fra vidt forskellige motiver, men deres mål var ens, idet kampen blev ført for Danmarks befrielse og for at yde et bidrag til de Allieredes krigsførelse; subsidiært før 29.8.1943 regeringens afgang og national samling om en modstandslinje. Kommuniste og konservative havde ud fra dette synspunkt samme mål – og alle grene af det illegale arbejde trak på samme hammel. Selvom de aktive i modstandsbevægelsen kun omfattede en mindre del af befolkningen, så var de i dyb overensstemmelse med langt den største del af befolkningen. Hvornår denne overensstemmelse etableres kan variere i de enkelte fremstillinger. De mest optimistiske nævner demonstrationerne mod Antikominternpagten i 1941, andre skyder sindelagsskiftet til tidligt på året i 1943.

Det er karakteristisk, at den genoplivning af nationalt prægede syns-

⁹ Der er grundige diskussioner af kollaborationsbegreberne i Henrik Dethlefsen: *Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43*, Historisk Tidsskrift bd.89 s. 78 ff., 1989 samt i Joachim Lund: *Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske og økonomiske kollaboration*, Historisk Tidsskrift bd. 95, s. 35-74, 1995.

punkter og holdninger, der følger med EF-debatten først i 1970'erne, ikke fører til nogen direkte genoptagelse af konsensus synspunkter i den faglige besættelseslitteratur. Mulige forklaringer herpå er, at konfliktsynspunkterne på dette tidspunkt endnu kun er under udvikling, så der er ikke meget at reagere imod – og at den fortsat store nye ikke-faglige besættelseslitteratur ubesværet kan optage disse tendenser.

Den anden konsensusversion svarer til den socialdemokratiske komplementaritetsopfattelse. Den kan genfindes i andre dele af det officielle og formelt organiserede Danmark og kan stadig give anledning til debat. Det sås i jubilæumsdagene i dagbladet Politiken, hvor der var skarpe meningsudvekslinger om bladets holdning under besættelsen og livlige kommentarer til det fejlslagne forsøg på redaktørskifte fra Niels Hasager til Erik Seidenfaden lige efter den 5. maj 1945. Dermed ville Politiken, der var en af tilpasningspolitikens mest helhjertede fortalere under besættelsen, placere sig med en modstandsorienteret profil, bedre i overensstemmelse med de stærke folkestemninger i maj 1945.¹⁰

Genstandsområdet i denne version er dog især forholdet mellem politikerne i de samarbejdende partier og modstandsbevægelsen. Grundopfattelsen om en dyb overensstemmelse mellem de to parter blev skabt af politikerne den 5. maj 1945 og i tiden lige efter, og ifølge denne opfattelse deltog modstandsbevægelsen i kampen for Danmarks befrielse med bl.a. sabotagen og sikrede derigennem Danmark en plads blandt de allierede, mens politikerne skærmede befolkningen så godt det lod sig gøre for de følger kampen kunne få – men således at kampens mål blev fremmet, og der blev stillet midler til rådighed for de aktive i det omfang det kunne lade sig gøre ud fra den mere bundne stilling politikerne havde. Den militære og den politiske modstand var to sider af samme sag, og de stod ikke i noget egentligt modsætningsforhold til hinanden. Befrielsesregeringen sammensat af lige dele politikere og modstandsfolk var et overbevisende udtryk herfor. Selvom der således ikke har været den samme diskussion om terminologi i forbindelse med modstandsbegrebet, som den der har fundet sted omkring kollaborationsbegrebet – så er der reelt også betydelig forskel på, hvordan det har været anvendt og opfattet.

Denne uklarhed i terminologien ses tydeligt i den nyeste samlede oversigtsfremstilling af besættelsestiden, der er at finde i Tage Kaarstedts fremstilling fra 1991 til Gyldendal og Politikens Danmarks historie.¹¹

¹⁰ Leder i Politiken den 10.5.1995, »Vi gav ikke god besked. Politiken 1933-1943« og indlæg af bl.a. Tøger Seidenfaden og Hans Priemé, Politiken 30.4., 14.5. og 20.5.1995.

¹¹ Olaf Olsen (red.): Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie bd.13, Tage Kaarsted: Krise og krig 1925-1950, 1991.

Kaarsted bruger 120 sider til besættelsestiden, og disponerer traditionelt med hovedvægten på kapitulationsbeslutningen den 9. april, regeringens og rigsdagens stilling i relation til tyskerne – og de velkendte kriser mellem besættelsesmagten og regeringen kulminerende med den 29. august 1943 samt udviklingen af modstanden med mest plads til sabotage og folkestrejkerne.

Når Kaarsted skal karakterisere politikernes forhold til besættelsesmagten, anvender han først begrebet forhandlingspolitik, men skifter senere til samarbejdspolitik, antagelig ud fra en forudsætning om, at der på et tidspunkt i 1942/43 blev givet for mange indrømmelser til tyskerne. Begreberne tilpasningspolitik og indrømmelsespolitik anvendes synonymt med henholdsvis forhandlings- og samarbejdspolitik, uden at grænsen mellem de enkelte begreber er særskilt skarp. På samme måde bruges modstandsbegrebet bredt, og det dækker aktiviteter lige fra upassende taler og skrifter i 1940-41 (fx Vilh. la Cour og Christmas Møller) til sabotage og stikkerlikvideringer. Hos Kaarsted behandles de nationale manifestationer fra besættelsens første år, i konsensustraditionen benævnt »den passive modstand«, som indledning til beskrivelsen af »den aktive modstand« dvs. sabotage mm., hvor det i konfliktraditionen er almindeligt at se det første som en forhindring for det andet. Kaarsted har derfor i visse henseender en komplementaritetsopfattelse med hensyn til modstandsaktiviteter, og ligeledes med hensyn til forholdet politikere og modstandsbevægelse, idet han dog ikke går uden om de konkrete konflikter mellem de to parter. Vurderingerne af fx sabotagens betydning er udpræget forsigtig – idet han som modstandsbevægelsens væsentligste betydning ser den som en forudsætning for Danmarks status som allieret efter maj 1945. Det er et af modstandstraditionens klassiske argumenter, men der foreligger ikke afgørende beviser for, at det har så meget på sig.

Alt i alt er Kaarsteds fremstilling for bredt favnende og for uskarp i sine synspunkter og sin argumentation, den aktuelle forskningssituation taget i betragtning. Forfatteren har efter sit værk uden problemer kunnet gå til møder i såvel Frihedskampens Veteraner som i forsamlinger, hvor mindet om besættelsestidens toppolitikere blev holdt i hævd. Det er tegn på, at der ikke er foretaget vigtige fundamentale valg i fremstillingen. En fremstilling i den klassiske konsensustradition er der dog ikke tale om, her er Kaarsted for bekendt med og bevidst om de mange detailstudier, der peger i den modsatte retning.

Taktisk politisk kollaboration

Det er symptomatisk, at vi for at finde aktuelt formulerede klare standpunkter i konsensus-traditionen skal til skrifter, der stammer fra den hastigt svindende gruppe, der allerede under besættelsen havde indflydelse, og som var knyttet til det politiske og administrative establishment. I 1993 udsendte Erik Ib Schmidt sine indholdsrige erindringer, der også omfatter uddrag af en samtidig ført dagbog med betragtninger over den politiske udvikling.¹² Under krigen var han indflydelsesrig medarbejder i Direktoratet for Vareforsyning, indtil 1939 DKP'er, fra 1943 medlem af Socialdemokratiet. Samtidig var han formand for en af periodens centrale økonomiske debatfora, Foreningen af Socialistiske Økonomer, hvis medlemskreds blev den danske velfærdsstats konstruktører, og hvorfra mange i den administrative og i den politiske elite i Socialdemokratiet blev rekrutteret i de næste 30 år.

Erik Ib Schmidt repræsenterer entydigt konsensus-synspunktet om den politiske elites vilje til modstand. Han står klart bag den politik, de ledende politikere stod for i forhold til besættelsesmagten, og ser folketingsvalget i marts 1943 som en folkelig opbakning til den førte politik. »Valget betyder at befolkningen ikke ønsker det åbne brud på så spinkelt grundlag, som de hidtidige konfliktsituationer har stået på«. ¹³ Erik Ib Schmidt opponerer eksplicit mod Hans Kirchhoffs opfattelse, at martsvalget var en begyndelse til Socialdemokratiet.¹⁴

Derimod står han ikke inde for konsensus-traditionen i dens første version, den brede og enige modstandsbevægelse med efterhånden hele folket bag sig. Den kommunistiske folkefrontspolitik er for ham ren taktik: »Det blev hurtigt karakteristisk for den omfattende kommunistiske aktivitet, at deres propaganda blev serveret i en vammel nationalistisk jordbærsøvs – Der tales om danskhed og dansk indsats i en uendelighed, og naturligvis betegner kommunisterne sig selv som de mest danske af alle danske«. ¹⁵ Bruddet den 29.8.43 var helt åbenbart ikke en god søndag for Erik Ib Schmidt. Set fra hans vinkel kunne den herskende politik utvivlsomt have båret igennem til befrielsen »...modstandskampen fik ubestridelig succes (med at lægge gift for forhandlingspolitikken). Men det blev en meget kostbar succes for store dele af den danske befolkning. Om det var prisen værd, må hver gøre op med sig selv – det er en afvejning, hvori indgår mange subjektive vurderinger«. Den tydeligste

¹² Se note 7.

¹³ Erik Ib Schmidt: A.a.188, citat fra dagbog.

¹⁴ Hans Kirchhoff: Kamp eller tilpasning s. 101.

¹⁵ Erik Ib Schmidt: A.a. s. 193, dagbog 7.9.1942.

formulering om at også politikerne ville modstanden finder vi, når Erik Ib Schmidt mener, at mange af de ledende politikere (der nævnes Buhl, Jørgen Jørgensen, Bertel Dahlgaard og Knud Kristensen) ikke havde hjertet med sig, når de fordømte sabotagen – de var sig bevidste, at sabotagen havde en vigtig plads i den danske befolknings moralske overlevelsesbestræbelser.¹⁶

I den herskende konfliktopfattelse er det grundsynspunktet, at Buhl og andre havde hjertet med sig, når de fordømte sabotagen, at de faktisk anså sabotørerne for at være farlige og uansvarlige, og at modstandsbevægelsen, ikke mindst kommunisterne, for dem repræsenterede kræfter, der var politisk farlige. Hans Kirchhoff har i en lang række skrifter formuleret en konsekvent konfliktsynsvinkel på begge de to angivne problemstillinger. I den egentlige hovedartikel i Årbog for Arbejderbevægelsens Historie's temabind om »Arbejderbevægelsen og besættelsen« sammenfatter han Socialdemokratiets og i nogen grad også fagbevægelsens stilling under besættelsen og deres strategi for overlevelse.¹⁷ Socialdemokratiet står hos Kirchhoff som det mest tilpasningsvillige element i det politiske establishment, Socialdemokratiets mål var at bringe sine organisationer og positioner frelst igennem besættelsen, at sikre arbejdernes og befolkningens levestandard og vilkår så vidt det lod sig gøre og at udmanøvrere evt. konkurrenter, der ville vinde arbejdernes loyalitet og støtte i.e. kommunisterne. De ofre, bevægelsen var villige til at bringe for at opnå disse mål, var meget betydelige, og de indebar en betydelig grad af medvirken i og tilpasning til den tyske/nazistiske nyordning af Europa og i givet fald også Danmark.

Kirchhoff afviser, at der eksisterede en særlig modstandsorienteret linje i en del af Socialdemokratiets ledelse, især repræsenteret ved Hedtoft og H.C. Hansen. Ifølge Kirchhoff har tilpasningspolitikken under besættelsen haft betydelige konsekvenser for Socialdemokratiet og dets evne til at skabe en troværdig politik i efterkrigstiden – og det har svækket den samlede arbejderbevægelse ved at isolere Socialdemokratiet fra modstandskredse og de kommunistisk orienterede arbejdere og organisationer. På det moralske plan har det betydet, at Socialdemokratiet ikke har villet vedkende sig sin politik under besættelsen. Partiet har foregivet en modstandslinje, som partiet ikke repræsenterede og i det store og hele bekæmpede.

Når Kirchhoff skal holde de økonomiske og menneskelige ofre op,

¹⁶ Erik Ib Schmidt: A.a. s. 196.

¹⁷ Hans Kirchhoff: –Vor eksistenskamp er identisk med nationens kamp- Om Socialdemokratiets overlevelsesstrategi under besættelsen, Forsøg på en syntese, s. 13-64, ÅAH 1994.

som en gennemført modstandslinje kunne have givet, overfor de fordele af moralsk og politisk art, som der kunne være vundet – så ender han med at erklære, at ofrene ville være mindre end gevinsterne, siden Socialdemokratiet følte behov for en så gennemført forfalskning af historien om sin egen politik og sine egne standpunkter.

Det er en bevisførelse, som det er svært at forholde sig til og endnu sværere at bevise. Den har stærke paralleller til opgøret om Danmarks EF/EU-politik, hvor moralske og politiske fordele i kraft af en større folkelig demokratisk kontrol ved nationale beslutninger stilles overfor de økonomiske tab, som et brud med EF/EU ville give. Ligesom vi i EF/EU-debatten har to lejre, der ofte har diskuteret sig bort fra hinanden, så er det oplagt, at Hans Kirchhoff og Erik Ib Schmidt ikke ville kunne nå et kompromis. Vurderingen af det moralske indhold i politik er for forskellig.

Med sine særlige interesser og arbejdsområder omkring vareforsyning, levestandard og økonomisk planlægning repræsenterer Erik Ib Schmidt de iagttagere og deltagere, der ser på perioden ud fra de materielle vilkår og den brede befolknings levestandard. Nok er der langt fra ham til den unavngivne repræsentant for den socialdemokratiske venstrefløjsopposition, der udtalte »at han ville skide på, hvem der vandt krigen, når bare den danske arbejdsmand fik bedre kår!«, men fælles for Erik Ib Schmidt og venstrefløjsoppositionen er dog, at de stod meget fjernt fra den nationale rørelse, der slog voldsomt igennem i Danmark fra 1940 med massiv kongerøgelse og dyrkelse af de nationale symboler.¹⁸ Derfor står de også fjernt fra de moralsk prægede argumenter for en modstandsbevægelse og for regeringens afgang, som den fremvoksende modstandsbevægelse formulerede i fx. det illegale »Frit Danmark«.

Den samme modsætning mellem en moralsk-ideologisk målestok og en materiel målestok genfinder vi i historikernes og aktørernes senere vurdering af besættelsestiden. Der er ingen tvivl om, at hvor forskellige de end er i synspunkter om modstandsbevægelsens karakter, så er der en grundlæggende overensstemmelse mellem Kirchhoff og fx Frode Jakobsen ved, at de begge anlægger en moralsk målestok på besættelsestiden.¹⁹

Det moralske paradigme på besættelsestiden består især i:

1) Hver enkelt skal deltage aktivt i kampen for det, vedkommende tror på og går ind for. Også et offer (dvs. tab ved aktioner, der ikke opfylder

¹⁸ Kirchhoff: A.a. s. 36.

¹⁹ Se bl.a. Politiken 12.11.1990, Frode Jakobsen: Politik er etik.

de mål, de har sat sig eller tab som er rent symbolske) i menneskeliv eller i materielle tab giver mening gennem det eksempel, der sættes for eftertiden.

2) Det er et fundamentalt aksiom, at det demokratiske system har en moralsk overlegenhed over nazismen og andre autoritære samfundssystemer.

3) Det er afgørende for at kunne skelne ret fra uret og rigtigt fra forkert at gennemføre en konsekvent juridisk strafforfølgelse af de elementer, der har begået overgreb mod andre eller har overtrådt danske love eller vigtige moralske principper. Det er ligeledes vigtigt med en politisk udrensning af de elementer, der har truet demokratiet, den herskende retsorden og befolkningens fundamentale menneskerettigheder.

Det er symptomatisk for konfliktperspektivets dominans, at fremstillinger af de emner, der hører naturligt sammen med det materielle perspektiv/konsensussynspunktet, fx beskrivelser af indsatsen for at bevare befolkningens forsyning med varer og landets produktionskapacitet, er vanskelige at finde udenfor Erik Ib Schmidts erindringer i den nyere litteratur.

Jørgen Røjel har de seneste år udgivet to bøger, der er en hybrid af de to ovennævnte grundsynspunkter og de to genrer, som Kirchhoff og Erik Ib Schmidt repræsenterer.²⁰ Røjel har allerede i 1973 skrevet sine erindringer, men har haft mere på hjerte om perioden. Derfor – foruden en bog om Hvidsten-gruppen i 1984 – nye bøger om henholdsvis Holger Danske og stikkerlikvideringerne og om den politiske udvikling, der førte til kompromiset om befrielsesregeringen mellem politikerne og Frihedsrådet og til retsopgøret. Emneområdet for den nyeste bog hører derfor nærmest til den taktiske kollaboration, men Røjel skriver ud fra et klart modstandsperspektiv, hvor konsensussynspunktet om modstandsbevægelsen som den brede folkebevægelse er udgangspunktet, men i relation til politikerne trækker han på de konfliktorienterede historikere og egne erindringer og synspunkter på perioden, og opponerer således stærkt mod den anden konsensustradition. Vurderingerne følger tæt på hinanden og er meget absolutte, og det falder tit svært at afgøre, om det er Jørgen Røjel som historiker eller Jørgen Røjel som gammel modstandsleder, der udtaler sig. Det havde måske alt i alt været en bedre idé, om Jørgen Røjel havde skrevet alt, hvad han havde på hjerte, i et par fyldige erindringsbind.

²⁰ Jørgen Røjel: *Holger Danske rejser sig*, 1993 og Jørgen Røjel: *Da freden brød ud: modbevægelse og retsopgør*, 1995.

Aktivistisk og ideologisk kollaboration/økonomisk kollaboration

I forhold til fx den kollaboration Socialdemokratiet stod for, går medlemmerne i det privat nedsatte, men statsligt anerkendte Østrum-udvalg betydelig længere. Alene udvalgets navn, iklædt en udpræget germanisme, antyder noget sådant. Østrum-udvalgets virksomhed betegner Joachim Lund som aktivistisk statskollaboration, der på nogle områder nærmer sig en ideologisk kollaboration. Joachim Lund har fortalt historien om Østrum-udvalget i to versioner. Den ene forholdsvis bred og oversigtsmæssig, den anden mere kildener og analyserende. Materiale og konklusioner er dog de samme.²¹

Østrum-udvalget og dets virksomhed fik en grundig behandling i Den Parlamentariske Kommissions afhøringer og dets betænkning, og i modstandsorienteret litteratur indtager det en plads som eksempel på, hvor langt samarbejdspolitikken var villig til at gå.²² Østrumudvalget var sammensat af erhvervs- og organisationsfolk med basis i bl.a. cementindustrien, og det virkede under Gunnar Larsens ægide. Det befandt sig fra starten på samarbejdspolitikken yderfløj med fx den markerede nazist, direktør Th. Juncker, Aarhus Oliefabrik, blandt sine medlemmer.

I den hidtidige litteratur har konklusionen været, at Østrumudvalget aldrig kom længere end til de vidtløftige planer. På grundlag af bl.a. Udvalgets arkiv og Gunnar Larsens dagbog når Joachim Lund til den konklusion, at Udvalget havde færdige planer om både drift af virksomheder og udvandring af danske landmænd som forvaltere af ukrainske kolkhoser med lokal slavearbejdskraft – og den tidligere nationaliserede F.L. Schmidt-cementfabrik i Port Kunda i Estland blev genoverdraget til F.L. Schmidt og drevet med bl.a. arbejdskraft fra den lokale kz-lejr. Der var således ikke mange moralske skrupler eller indbyggede grænser til stede i de faktiske danske planer og initiativer, der involverede virksomhed i de tysk-erobrede område i øst – og det forklares med den stærke eksisterende antikommunisme i de kredse, der planlagde og sanktionerede den danske indsats. I nogle tilfælde gik statsmagten væsentlig længere i denne ideologisk markerede kollaboration. Med en nærmest naiv følgagtighed støtter Stauning planen om en omfattende udvandring af danske landmænd, hvor landbrugsorganisationerne viser større realistisk sans og søger at holde igen på alt for konkrete løfter til tyskerne.

²¹ Joachim Lund: Den danske østindsats 1941-43. Østrumudvalget i den politiske og økonomiske kollaboration, Historisk Tidsskrift bd. 95, 1995 & Joachim Lund: Lebensraum og kollaboration 1941-43, s. 19-40, Den jyske historiker nr. 71, april 1995.

²² Den Parlamentariske Kommission, beretning bd.V s. 64 ff., bd.XIII/1, s. 134 ff. & Henning Tjørnehøj: Rigets bedste mænd, 1990, s. 179 ff.

Når planerne om danske landmænd til Ukraine ikke blev realiseret, skyldes det kun intern kompetencestrid og beslutningslammelse på tysk side, idet Gunnar Larsen og Østrumudvalget anvendte Rosenbergs politisk impotente Ostministerium som kontaktorgan.

I HT-artiklen har Joachim Lund en længere gennemgang af de terminologiske problemer omkring kollaborationsbegrebet. Han tilslutter sig flg. definition på den politiske kollaboration: »Når man havde magten til at vælge enten at gå ind på fjendens krav, og derved tjene hans interesser, eller at lade være, og man valgte det første, så var der tale om kollaboration«. Men han mener også, at når der anvendes et motivbaseret kollaborationsbegreb – i modsætning til et funktionelt kollaborationsbegreb, dvs. hvad der faktisk kom ud af den førte tilpasningspolitik – så må der også indføres et økonomisk kollaborationsbegreb ved siden af den politiske kollaboration.

I sine artikler får Joachim Lund understreget, at der med Østrumudvalget ud fra den valgte definition både var tale om rendyrket politisk kollaboration ud fra den citerede definition: de pågældende erhvervsfolk og statsmagten valgte selv at gå ind i østplanerne, bl.a. for at vinde fordele på andre områder; og en økonomisk kollaboration, der indebar såvel et bidrag til besættelsesmagtens nye økonomiske verdensorden som en chance for hurtige fortjenester. Også i Norge og Holland blev der etableret planer for »Østrum«-indsatsen, og de blev realiseret i et vist omfang. Her er det norske og hollandske nazister, der dominerer indsatsen, og de danske planer udgør således et særtilfælde med den forholdsvise brede stats- og erhvervsdeltagelse bag Østrum-planerne. Det bekræfter fx Christmas Møllers udsagn (og de moralsk orienterede besættelshistorikeres vurdering) at de ledende politikere med Stauning og Scavenius i spidsen ikke havde indbyggede politiske eller moralske stopklodser overfor et samarbejde med besættelsesmagten.²³ Joachim Lunds undersøgelse er oprindeligt skabt som et universitetsspeciale til Hans Kirchhoff, så der er i og for sig intet underligt i, at hans konklusioner passer godt til det moralbaserede paradigme.

Hvor både modstanden og den politiske kollaboration er vel undersøgt indenfor de fleste aspekter, med en periode omkring 1941 som eneste undtagelse, så er den tilgængelige viden om den økonomiske kollaboration og en evt. modstand med rene økonomisk baserede midler, meget sporadisk. Jubilæumslitteraturen har kun et enkelt bidrag, der kan fylde de mange huller ud: En oversigt over produktion og produktivitet i jernindustrien, og specielt på B&W, under besættelsen. Et

²³ Erik Thostrup Jacobsen: John Christmas Møller – en konservativ profil s. 29f.

helt centralt emne for spørgsmålet om dansk bidrag til den tyske krigsindustri og krigsførelse – og til spørgsmålet om de økonomiske og arbejdsmæssige betingelser under besættelsen for industrien og for arbejderne.²⁴

Jan Pedersen anvender som materiale de foreliggende tal for beskæftigelse og produktion i jernindustrien – og han kan derved beregne arbejdsproduktiviteten. Den viser en klar nedadgående tendens, som kan forklares med faldende investeringer, faldende råvaretilførsel og øget manuel forarbejdning. Der er således intet der tyder på, at der har været særlig omfattende arbejdslangsomt aktioner, arbejdersabotage mod den daglige produktion etc.

Jan Pedersen går specielt for B&W ind og underkaster enkelte af de forklaringsvariabler på udviklingen af parathed til strejker i især jernindustrien, som Kirchhoff anvendte i »Augustoprøret«, en nærmere undersøgelse.²⁵ Jan Pedersen anvender materialet fra det normale fagretlige system, der foreskriver forhandling og mægling i tilfælde af opstået uenighed på arbejdspladsen. Resultatet viser, at situationen i 1942-43 var præget af normalitet. Der er ikke flere mæglingssager end normalt, og sagerne er af den samme trivielle karakter som under normale forhold: uenighed om smudstillæg, uenighed om tillæg for ekstra overarbejde, faggrænser mv.

Undersøgelsen forekommer dog at være for begrænset i materiale og omfang til at kunne sige noget afgørende om den faglige/politiske bevidsthed i de helt ekstraordinære situationer i 1943. Måske blev der anvendt andre procedurer end de normale, når der var politiske aspekter ved en konflikt, eller måske undertrykte både arbejdsgivere og tillidsfolk det normale rapporteringssystem? De omfattende strejker i sommeren 1943 og igen i sommeren 1944 viser jo, at alt ikke var normalt. Undersøgelsen demonstrerer dog klart, at der er grundlag for yderligere undersøgelser af den politiske og faglige bevidsthed, og hvad den betød for, hvordan der blev arbejdet under normale forhold; samt hvordan det normale fagretlige system virkede under forskellige omstændigheder. Foreløbig er der en vis, men svag bekræftelse på, at hovedtendensen er en vidtgående normalitet under de fleste omstændigheder.

Den eneste eksisterende undersøgelse af industrisabotagens virkninger er foretaget på grundlag af krigsforsikringens og politiets arkiver.²⁶

²⁴ Jan Pedersen: Produktion og arbejdsmarked under besættelsen: normalitet og unormalitet i maskin- og skibsbygningsindustrien, s. 159-188, ÅAH 1994.

²⁵ Hans Kirchhoff: Augustoprøret 1, s. 247f

²⁶ Jesper Vang Hansen m.fl.: Industrisabotagen under besættelsen i tal og kommentarer, Årsskrift for Frihedsmuseets Venner 1984.

Den viser sabotagens omfang, men ikke meget om virkningerne på produktionen, men nyere hypoteser antager, at de var beskedne. Så foreløbig peger de foretagne undersøgelser i retning af en høj grad af normalitet. Modstand i relation til dansk produktion, transport mv. overfor besættelsesmagten var noget, der foregik på det bevidsthedsmæssige plan eller for de fås vedkommende med spektakulære, men materielt beskedent virkende sabotager.

Hvor vidt der også herskede normalitet med hensyn til industriens overskud og de faktorer, der påvirker overskuddet – dvs. om den økonomiske kollaboration nu også betalte sig – er ved at blive undersøgt på grundlag af en række firmaers regnskaber og arkiver.²⁷

Den ideologiske kollaboration er senest beskrevet af John T. Lauridsen i to artikler om de danske nazister.²⁸ Hovedtendensen er, at retsopgøret og den senere entydige stempning af alt værdigods, der kom under den nazistiske betegnelse, har medført en homogenisering af gruppen af nazister, som ikke er korrekt, billedet af de danske nazister er efter 1945 blevet endimensionalt. Før og under besættelsen var der en række forskellige tendenser og grupper, som var vidt forskellige i holdninger og politiske midler. Arrestationerne i majdagene og opinionen omkring retsopgøret slog egentlige terrorister sammen med fx personer, der udelukkende virkede på det ideologiske plan og var passive menige medlemmer af DNSAP. I majdagene skulle der ikke meget til for at komme på en af interneringslisterne, og også senere ved domfældelserne viste det sig, at de principper der gjaldt for de politiske topledere ikke gjaldt på lavere plan. Embedsmænd kunne blive afskediget for ikke at have modvirket samarbejdet med tyskerne, ingen ministre eller folketingsmedlemmer fra de samarbejdende partier blev som bekendt anklaget eller dømt med en sådan begrundelse. John T. Lauridsens generelle syn på udrensningen og retsopgøret med de danske nazister er klart mere kritisk end det, der fremgår af Ditlev Tamms store undersøgelse af retsopgøret.

Mellem kollaboration og modstand

Blandt periodens aktive toppolitikere stod forsvaret af det materielle grundlag i centrum – ikke mindst blandt socialdemokraterne, som Kirchhoff har påvist. Den politiker, der fremfor nogen anden i perioden

²⁷ Berlingske Tidende 25.5.1995, Anders W. Berthelsen: Økonomi under besættelsen. Gennemgang af Per H. Hansens forskningsprojekt ved OU om dansk økonomi under besættelsen.

²⁸ John T. Lauridsen: Nazister i Danmark s. 99-142, Historisk Tidsskrift bd.95, 1995 og

var styret af et ideologisk-moralsk syn på besættelsen er John Christmas Møller. Ikke mange andre politikere fra perioden har også i dag en symbolværdi, der kan sammenlignes med hans. Ikke mindst i Det konservative Folkeparti holdes hans eftermæle i hævd, som repræsentant for den del af partiet, der forener det nationale og det sociale.²⁹

Det kan ikke udelukkes, at hans aktuelle betydning også skyldes, at partiet og dets ungdomsorganisation i den mere forenklede debat rutinemæssigt får foreholdt de autoritære tendenser og former, som prægede dele af organisationen og medlemskredsen i 1930'erne. John Christmas Møller repræsenterer overfor sådanne angreb et effektivt forsvar, nemlig at partiets leder i perioden entydigt stod for andre holdninger.

Kort før befrielsesjubilæet udsendte Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie en stor og gedigen udgave af John Christmas Møllers dagbøger fra perioden januar 1941 til april 1945 ved Erik Thostrup Jacobsen.³⁰

Christmas Møllers holdninger og politik er allerede velbeskrevet, men dagbogen og Erik Thostrup Jacobsen får lagt ekstra til. Udover en relativ kort indledning og et omfattende og grundigt noteapparat har udgiveren samlet en række breve og dokumenter, der især supplerer billedet af politikerens eksilvilkår og synspunkter – og som dermed udgør en naturlig forlængelse af Jørgen Hæstrups udgave af Christmas Møllers Londonbreve, hvor der for det meste er samlet hans kommentarer til udviklingen i Danmark gennem korrespondancen med modstandsledere og politikere i Danmark.³¹

Det skønmalende og overdrevne billede af Christmas Møller som den store politiske strateg, der varetog Danmarks interesser i England ved direkte forhandlinger med ledende allierede statsmænd og generaler, er forlængst revideret. Det er velbeskrevet, at Christmas Møller på mange måder indtog en isoleret stilling i London, det gjaldt i forhold til SOE, der holdt ham på afstand af militære aktiviteter i relation til Danmark, og det gjaldt Foreign Office, der indtil 29.8.43 ikke ville bryde af overfor den siddende danske regering. Efter den 29.8.43 havde de ansvarlige britiske instanser både Frihedsrådet og Buhl-kredsen at tage hensyn til –

John T. Lauridsen: Opgør og udrensning. De danske nazister efter befrielsen i 1945, s. 59-88, *Den jyske Historiker* nr. 71, april 1995.

²⁹ Eftermælet er ganske vist delvis forkert. Den nyeste forskning viser at JCM i praktisk politik stod for en traditionel konservativ politik jvfr. W. Christmas Møller: *Christmas 1993*, bd.1 s. 135.

³⁰ ...GØR JER PLIGT – GØR JERT VÆRK. John Christmas Møllers dagbøger 1941-45. Udgivet med noter og dokumenter af Erik Thostrup Jacobsen, Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, 1995, 520 s.

³¹ Jørgen Hæstrup: *Christmas Møllers Londonbreve*, 1974.

og kommunikationen med begge parter blev efterhånden lettere. Efter som JCM ikke havde noget mandat i London og heller ikke kunne opfattes som repræsentativ, blev spillerummet begrænset. Det er Erik Thostrup Jacobsens konklusion, at Christmas Møller godt nok ikke havde den indflydelse i London, som han blev tillagt under og lige efter krigen, men hans indsats i London var heller ikke betydningsløs. Efter bedste evne og med nogen succes var Christmas Møller i stand til at forklare og forbedre danske relationer til både engelske og norske instanser.

Dagbogen giver ifølge Thostrup Jacobsen mulighed for dels at følge en lang række sager og synspunkter set fra JCM's position dels giver den mulighed for at studere personligheden i praktisk politik gennem tætte vidnesbyrd fra en af periodens mest sammensatte og spændende personligheder.

Erik Thostrup Jacobsen har kort inden dagbogens udgivelse givet et bredere og mere afrundet portræt af JCM set gennem hans dagbog, end der er plads til i indledningen til kildeudgaven, i »John Christmas Møller – en konservativ profil«, en udgivelse i anledning 100-årsdagen for hans fødsel.³² Symptomatisk er bogen udgivet af Christmas Møllers mindefond, der har sine midler fra en landsindsamling efter hans død i 1948.

Dagbogen dækker perioden fra januar 1941, kort efter hans tilbagetræden fra samtlige sine politiske poster efter tysk krav og til den 20. april 1945, et par uger inden han genindtager formelle politiske poster. Det er således perioden, hvor Christmas Møller ikke har konkret ansvar for sagsbehandling, lovgivning mv. – det gjaldt heller ikke i London-tiden, hvor han overvejende virkede som agitator gennem artikler i De frie Danskes blad »Frit Danmark« og ved censurerede radiotaler i BBC, samt gennem en omfattende møde- og foredragsvirksomhed. Dette virke havde dog en så stor gennemslagskraft i det besatte Danmark, at han uden væsentlig modstand blev udpeget til udenrigsminister i den første befrielsesregering.

Det er således gennem hans indtryk og vurderinger af sit brede politiske kontaktnet, af emigrantmiljøet i London og de indblik han giver i sin egen psyke og sit værdigrundlag, at udgivelsen har værdi. Vi får på disse punkter meget at vide, men det er følgelig mest som et personalhistorisk dokument og som billede af et snævert politisk miljø, at dagbogens optegnelser har værdi. Dagbogen er nedskrevet med henblik på, at

³² Erik Thostrup Jacobsen: Mennesket og politikeren John Christmas Møller – belyst ud fra sine efterladte dagbøger fra besættelsestiden, s. 11-76, Torben Rechendorff (red.): John Christmas Møller – en konservativ profil. Udgivet i anledning af 100-årsdagen for John Christmas Møllers fødsel 3. april 1894, Christmas Møllers Mindefond 1994.

den senere kan eller vil blive læst af andre, den koncentrerer sig helt om det politiske, men lægger ikke sordin på i omtalen af politiske kolleger og modstandere. Der skældes ud, snerres og strøs meget generelle nedsættende bemærkninger ud over næsten alle optegnelser. Ikke mange udenfor den allersnævre kreds finder nåde for den utålmodige og noget selvcentrerede politiker. Den samme form kan dårligt have kommet til udfoldelse i den praktiske politik, hvis han har skullet fungere effektivt i de mange forhandlingssammenhænge, som han var aktiv i. Det skaber indirekte et billede af en dyb modsætning mellem Christmas Møller som offentlig person og i mere private sammenhænge, som må have været ganske belastende for ham selv.

Der er mange belæg for den vurdering af Christmas Møller, som Wilhelm Christmas-Møller fremhævede i sin disputats og som Erik Thostrup Jacobsen bekræfter, at JCM var en af vore mest værdiorienterede politikere. »Det at kæmpe for en vigtig sag var afgørende ... overfor radikalismens fornuftstro og videnskabelighed satte han instinkt og moral. Pligt og hensigt var for ham vigtigere end resultatet.« I en af biografierne af ham er han da også blevet kaldt »århundredets mest udprægede idépolitiker«.³³

Vi har ikke noget belæg for, at Hans Kirchhoff har Christmas Møller blandt sine politiske forbilleder, men den karakteristik Erik Thostrup Jacobsen giver af JCM, ligger ikke langt fra de moralske og idémæssige kriterier, Kirchhoff går ud fra, når han bedømmer tilpasningspolitikken. Hvis vi lægger et mere udpræget socialpolitisk engagement end det, Christmas Møller var i besiddelse af, til de nævnte moralske kriterier, så ender vi hos fx Thomas Døssing, hvis virke som politiker er snævert knyttet til besættelsestiden – og som Hans Kirchhoff har skrevet om ved flere lejligheder – og Thomas Døssing synes klart at opfylde mange af de moralske krav, Kirchhoff stiller til en politiker.³⁴

Samme Døssing kommer til gengæld til kort, når Bent Jensen skal vurdere hans virke i Moskva i 1944-45.³⁵ Bent Jensen har sammenlignet Døssings referater af sine samtaler med sovjetiske embedsmænd og politikere med de sovjetiske referater af de samme samtaler. Bent Jensen kan herudfra konkludere, at Døssing foretager en bevidst misinformation af danske beslutningstagere. Når Døssing formidler den sovjet-

³³ Erik Ninn-Hansen: Christmas Møller. En stridsmand i dansk politik, 1991. Ninn-Hansen har skrevet forord til udgivelsen fra Christmas Møllers mindefond.

³⁴ Hans Kirchhoff: Kamp eller tilpasning s. 146 ff og samme: »Frihedsrådets meget udiplomatiske repræsentant i Sovjetunionen«, s. 40-49, Siden Saxo. 12.årgang 1995 nr. 1.

³⁵ Bent Jensen: Døssing og Dekanozov – set fra Moskva, s. 273-290 i, Carsten Due-Nielsen m.fl. (red.): Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen, 1994.

iske kritik af de gamle politikere og et sovjetisk krav om en væsentlig modstandsrepræsentation i den danske befrielsesregering, så er det ikke noget de sovjetiske repræsentanter har udtalt, men udtrykker Døssings private holdning og egne udtalelser i samtaler med de sovjetiske topfolk. I betragtning af, at det påståede sovjetiske krav om en regering, der afspejler »det kæmpende Danmark« var Frihedsrådets stærkeste kort i forhandlingerne om befrielsesregeringen, er Bent Jensens artikel af vidtgående betydning for synet på det store befrielseskompromis. Hvis konklusionerne er korrekte, og det forudsætter korrekte sovjetiske referater, kan Døssing ikke leve op til nogen som helst rimelig moralsk standard hverken som diplomatisk repræsentant eller som demokrat.

Erling Bjøl har i sine erindringer fra 1993 berettet om sin etablering som journalist i besættelsesårene.³⁶ Det skete med udgangspunkt i et virke i Stockholm for United Press og free lance til diverse danske blade og senere i London som medarbejder ved BBC's nyhedsformidling og propagandavirksomhed. Der er hverken meget kollaboratør eller modstandsmand over Bjøl, men objektivt indgår hans virke i Sverige nærmest i kollaborationen, når der ses på funktion: Det er med til at opretholde fiktionen om normalitet og en forholdsvis fri nyhedsformidling – og arbejdet i London i modstanden, som et bidrag til de allieredes indsats mod Tyskland.

Det svarer til, at Bjøl holdningsmæssigt erklærer sig enig med Erik Seidenfadens skrift fra 1943, »Hitler beskytter Danmark«, hvor komplementaritetstesen i forholdet mellem politikerne og modstandsbevægelsen præsenteres for første gang.³⁷ Og kort efter også tilslutter sig Døssings skarpe antipolitiker synspunkter. Det indebærer en klar indre modsigelse, der næppe skyldes at Bjøl skifter arbejdsgiver, men snarere at datidige og mere nutidige holdninger sammenblandes.

Bjøl giver en god skildring af besværet med at afsætte artikler fra Sverige til den danske presse om begivenheder i den store verden. Der er ikke meget interesse for bred international orientering, men når artikler har et optimistisk nationalt eller nordisk perspektiv, kan de sælges. Bogen om den danske dagspresse under besættelsen er skrevet, men ikke den der fortæller, hvordan danskernes virkelighedsbillede så ud i de fem år med et uhørt snævert perspektiv på omverdenen. At det var så snævert var helt givet ikke kun besættelsesmagtens ansvar.

³⁶ Erling Bjøl: Set i bakspejlet. Erindringer fra 30'erne, 40'erne & 50'erne, 1993.

³⁷ Udgivet under pseudonymet Erik Ring, »Hitler beskyddar Danmark, Bonnier, Stockholm 1943.

De traditionelle modstandsformer

De traditionelle modstandsformer: sabotage, efterretningstjeneste, illegal nyhedsformidling, militærgruppedannelse, illegal transport mv. har i alle årene siden 1945 fået størst opmærksomhed, og litteraturen herom er enorm indenfor alle genrer. Jubilæet har set en række nye erindringer, indtil flere genoptryk, og en række lokalhistoriske arbejder. Baseret på nyt kildemateriale er en undersøgelse af jødetransporten over Øresund, og et oplæg til en ny større undersøgelse af BOPA, hvor der er indsamlet oplysninger gennem et spørgeskema til overlevende, organiserede medlemmer af BOPA.³⁸ Der er udsendt 139 skemaer og modtaget 60. Der er således stor usikkerhed forbundet med undersøgelsen, og reelt giver den ikke nogen afgørende viden om sabotagen og sabotørerne, som vi ikke havde i forvejen. Undersøgelsens hovedresultater er, at DKP'ere udgjorde et mindretal af de 60 sabotører, og at BOPA ifølge dette materiale især bestod af helt unge studenter og unge faglærte arbejdere. Ingen af de to konklusioner kommer som nogen overraskelse. Det er derimod ikke uinteressant at få tal på, hvor udbredt bitterheden med henblik på retsopgøret og befrielsens normalisering var hos de aktive, og undersøgelsen vil blive fulgt af en mere omfattende undersøgelse af BOPA's organisation og aktioner.

Andre modstandsformer

I den seneste litteratur er tendenserne tydelige til, at nye – ikke tidligere beskrevne – grupper med mindre iøjnefaldende funktioner i modstanden end fx sabotører og lign. trækkes frem eller revurderes. Det gælder de mere anonyme hjælpefunktioner, kvinderne udøvede som kurerer, uddelere af illegale blade, og som aktive i den illegale forsyningstjeneste med mad, tøj og logi. Anette Warring lægger op til et funktionsmæssigt bredere modstandsbegreb, der kan give en kraftigere placering af kvinderne i modstandskampen.³⁹ Artiklen byder ikke på nye resultater, men er »en invitation til ny forskning« på området. Det er dog svært at se, hvordan denne forskning skal foregå, når de funktioner, der skal undersøges, har karakter af »omsorgsfunktioner«, og næppe kan være afspejlet i et institutionelt præget kildemateriale, der vil kunne give ny viden i

³⁸ Rasmus Kreth og Michael Mogensen: *Flugten over Øresund*, Gyldendal 1995. Morten Thing: *Portræt af en sabotagegruppe. BOPA-undersøgelsen 1992*, s. 253-280, ÅAB 1994.

³⁹ Anette Warring: *Illegalitetens hule. Hjemmets funktion i modstandskampen*, s. 139-158, ÅAB 1994.

forhold til de eksisterende samlinger af beretninger, der ofte er præget af meget brede beskrivelser.

Befrielsesjubilæet har udløst en samling mere af sådanne beretninger. Alene titlen »Vi var der også..« viser klart, at når det drejer sig om besættelsestiden, så vurderes aktiviteter i relation til de traditionelle mandligt dominerede modstandsformer. I beretningerne fokuseres udover hjælpefunktionerne på de 26 kvinders personlige oplevelse af dagliglivets problemer, afsavn og usikkerhed, når mændene var borte eller arresteret.⁴⁰

Det er interessant, at begge udgivelser med kvinderne i centrum går ud fra, at der eksisterer en rangordning af modstandsaktiviteterne, hvor sabotagen står højest. Opfattelsen skal man i virkeligheden ganske langt tilbage i den faglige litteratur for at finde, men der kan her være tale om et af de tilfælde, hvor de brede jubilæumsprægede opfattelser slår ind og gør billedet af modstanden uskarpt.

En kategori indenfor et bredere modstandsbegreb, der i forhold til sit omfang, og antagelig også i forhold til sin betydning for krigens parter, har fået relativt mindre opmærksomhed, er de danske krigssejlere. Det skal dog huskes, at gruppen foruden i modstandskategorien også skal placeres indenfor kollaborationen, når det tages i betragtning, at en ganske stor del af de danske søfolk sejlede på danske skibe til og fra Tyskland eller tyskbesatte områder. Christian Tortzens meget omfattende og uhyre detailrige studie over de danske søfolk, danske skibe og rederier under 2. verdenskrig, der klart har sit tyngdepunkt i modstandsdelen, har blot i kraft af sin størrelse og sin form næppe fået nogen stor læserkreds. Med anledning i en jubilæumsgave til de overlevende krigssejlere har Christian Tortzen udarbejdet et velkrevet sammendrag af de 4 store bind.⁴¹

På et enkelt afgrænset område i tilknytning til krigstidens søfolk har Christian Tortzen foretaget en undersøgelse af de menige søfolks faglige organisering i England under krigen.⁴² Det mest interessante resultat af undersøgelsen er påpegningsen af, at de hjemlige faglige organisationer og faglige ledere bevidst nedtonede den faglige organisering i England. Arkivet blev tilintetgjort og i Sømandsforbundets jubilæumsskrift fra 1947 var der kun 7 linjer om den faglige organisering med udgangs-

⁴⁰ Vi var der også...: 26 kvinder fortæller om hverdagen under besættelsen, red. skrivegruppen og Rie Osted, Høst & Søn 1995, 199 s.

⁴¹ Christian Tortzen: Krigssejlerne: træk af dansk skibsfarts historie 1939-1945, Forlaget Pantheon 1995, 288s.

⁴² Christian Tortzen: Danskerne måtte begynde på bar bund...Menige danske søfolks organisation i England under anden verdenskrig, s. 189-228, ÅAH 1994.

punkt i Newcastle. Tortzen angiver som mulige forklaringer, at den tyske propaganda mod forbundet i England kan have haft sin virkning, eller at de faglige ledere i England kan have været opfattet som en trussel mod de hjemlige lederes position.

Det skal dog tages i betragtning, at de hjemlige forbundsledere overvejende var DKP'ere, mens Newcastleforbundets førstemand var socialdemokrat. En forklaring kan derfor også være, at der kan have siddet noget tilbage af DKPpropagandaen i perioden 1939-41, at den engelske krig var kapitalistklassens krig, hvor en klassebevidst dansk arbejder hellere burde finde andre måder at bekæmpe fascismen på. Det kan i hvert fald konstateres, at Niels Finn Christiansens og Morten Things artikel om Socialdemokratiets og DKP's forhold til besættelseshistorien ikke kan levere svar på spørgsmålet om motiverne til denne bevidste udradering af historien om organiseringen i England.

En anden og nok mere sandsynlig forklaring er, at danskernes lange afsondring fra udlandets realiteter og den stærke opmærksomhed omkring snævre danske problemstillinger har givet en skepsis overfor de danskere, der kom udefra – i modsætning til indfødte repræsentanter for de allierede magter, der blev modtaget med åbne arme. Danskerne udefra skulle ikke tro, de vidste så meget bedre, eller at vi herhjemme ikke havde udkæmpet vores del af kampen. Erling Bjøl antyder det som forklaring på, hvorfor henholdsvis Ebbe Munck og Erik Seidenfaden ikke blev ophøjet til chefredaktører i maj 1945 på Berlingske Tidende og Politiken ved deres tilbagevenden til København fra det svenske eksil.⁴³ De gamle klikker i pressen sejrede over de nye stjerner, på samme måde som det skete i det politiske liv, ifølge Bjøl – der selv kom til landet i engelsk krigskorrespondent-uniform. Bag denne tolkning ligger også en udtalt forklaring på, at der ikke fulgte helt så store tilbud til ham selv, som han utvivlsomt havde forventet.⁴⁴

Ofrene

Flere af de persongrupper, der har været mest i centrum for den nyeste forskning, kan henregnes til offerkategorien. En humanistisk præget værdiorientering har motiveret til fremstillinger om både nye ikke hidtil meget beskrevne grupper og velkendte tidligere hyppigt omtalte grupper. Blandt de sidste er danske kz-fanger, herunder de danske politifolk

⁴³ Erling Bjøl: A.a. s. 105.

⁴⁴ Erling Bjøl: A.a. s. 105ff.

og danske jøder, blandt disse de danske jøder, der kom til Theresienstadt samt dræbte allierede flyvere nedskudt over Danmark.⁴⁵

De danske Tysklandsarbejdere, der af eventyrlyst, materiel nød eller presset af emsige A-kasseledere tog til Tyskland på arbejde, gjorde det som regel uden at overveje de nationale perspektiver heri nærmere. Therkel Stræde har suppleret sine tidligere undersøgelser af de danske Tysklandsarbejders baggrund og vilkår med en særlig gennemgang af den danske fagbevægelses holdning til Tysklandsarbejderne.⁴⁶ Stræde konstaterer forskelle mellem en entydig støtte til projektet med udsendelse af danske arbejdere til Tyskland i nogle fagforbund med rent materielle motiver: det kunne nedsætte arbejdsløshedsprocenten i faget og mindske presset på arbejdsløsheds-kassen – i andre forbund, især Dansk Arbejdsmandsforbund, blev hvervningen af dansk arbejdskraft til Tyskland stort set bekæmpet. Den traditionelle strid mellem danske faglærte og ufaglærte arbejdere og deres organisationer bliver således også et skisma mellem en ren materielt præget tankegang og en mere moralsk-ideologisk indstilling.

Anette Warring udgav i 1994 en bog om tyskerpigerne, der både som kvinder med ofte lav social og uddannelsesmæssig status og som ofre for lynchningsprægede overgreb tilhører offerkategorien.⁴⁷ Også i John T. Lauridsens forsøg på at differentiere mellem de grupper, der blev ramt af interneringer og udrensninger, er tendensen klar i retning af at placere store grupper af de udrensningsramte blandt de mere eller mindre sagesløse ofre for hævnmotiver og frempiskede folkestemninger. Der er nu en undersøgelse på vej om Frikorps Danmark. Der bydes på en skitseagtig forsmag på undersøgelsen i »Siden Saxo«, hvor der trækkes på arkivet efter Frikorpsets første kommandant oberstløjtnant C.V. Kryssing.⁴⁸ Traditionelt vil frikorpsfolkene være placeret under den ideologiske kollaboration, men det er utvivlsomt i overensstemmelse med aktuelle tendenser at se det store flertal af Frikorpsfolkene som ofre, ofre for et

⁴⁵ Hans Sode-Madsen (red.): *Dengang i Theresienstadt. Deportationen af de danske jøder 1943-45*, Det mosaiske Trossamfund 1995., genoptryk af: Jørgen H. Barfod: »Helvede har mange navne«, Frihedsmuseets Venners Forlags Fond 1995, Ole Bergh: *Aalborg Politis under besættelsen*. Udgivet af Aalborg Politis seniorklub 1994., genudgivelse af: Anders Bjørnvad: *Faldne allierede flyvere 1939-1945*. Udgivet af Frihedskampens veteraner. Odense Universitetsforlag 1995.

⁴⁶ Therkel Stræde: *Arbejderbevægelsen og tysklandsarbejderne*, s. 159-188, ÅAH 1994 og Therkel Stræde: *Vipperød-Hamborg retur. Danske tysklandsarbejderforhold i brevcensuren spejl*, s. 59-64, *Siden Saxo*, 12.årgang 1995 nr. 1. Se desuden fx Karsten Mathiasen og Therkel Stræde: *Die dänischen Arbeiter in Deutschland 1940-45*, Kbh. 1984.

⁴⁷ Anette Warring: *Tyskerpiger – under besættelse og retsopgør*, Gyldendal 1994.

⁴⁸ Claus Bundgård Christensen m.fl.: *Kryssing og de østfrontfrivillige*, s. 50-58, *Siden Saxo*. *Magasin for dansk historie*. 12. årgang 1995 nr. 1.

autoritært miljø, for et parti der købte sig goodwill med sine mere eller mindre uvidende medlemmer, og for en officiel regeringspolitik, der ikke markerede, at de frivillige var på vej over i gerninger, der indebar ekstreme risici for liv og førlighed, og som senere ville kunne være strafudløsende og gøre dem til ofre for en samfundsmæssig stigmatisering og udskillelse efter besættelsen.

Undersøgelsen skal gennemføres ved hjælp af samtaler med gamle Frikorpsfolk og den allerede levende oral history-tradition i besættelsesforskningen, som fx også Anette Warring og Therkel Stræde har benyttet sig af, får nu en udvidelse. Det er dog et spørgsmål, om der indenfor et sådant område, der ved en hel del lejligheder allerede er udnyttet både dramatisk-underholdningsmæssigt og militærhistorisk, er ny viden at hente om motiver og datidige vurderinger gennem samtaler om begivenheder og holdninger, der ligger 55 år tilbage. Det er sandsynligt, at det overvejende vil blive et studie i fortrængninger og opbygning af en syndebuk-bevidsthed, men det er selvfølgelig heller ikke uden interesse.

Claus Bryld har i en meget personlig erindringsbog stillet retsopgørets og den folkelige stigmatiserings virkninger op med henblik på nazisternes børn.⁴⁹ Det er et perspektiv, der er realistisk i forhold til 90'ernes offentlighed med et svindende antal danskere med direkte erfaringer fra besættelsestiden, men hvor besættelsestidens og den første efterkrigstids bevidstheds- og normdannelse har virkninger for den følgende generation. Bogen blev da også den samlede jubilæumslitteraturs mest omtalte udgivelse. Hovedsynspunkterne i Brylds bog – efterkrigstidens dæmonisering af den ideologiske nazisme og de ofre den skabte – er helt parallelle med konklusionerne i John T. Lauridsens artikler. Dagspressens anmeldelser var stort set positive, men i Politiken var der et kraftigt angreb på bogen både i anmeldelsen af den og på lederplads.⁵⁰ Når det tages i betragtning, at Politiken ofte har udvist stor bevidsthed om sine egne historiske rødder, kan det skarpe angreb næsten kun forstås som et forsøg på at skrive bladet ind i en ideologisk modstandstradition. Det der ikke lykkedes med redaktørskiftet i maj 1945, jvfr. ovenfor, skulle nu fuldbyrdes med 50 års forsinkelse, men det er nu engang vanskeligt at løbe fra, at Erik Scavenius var Politikens bestyrelsesformand i perioden 1932-40 og også i de følgende par år bevarede noget af sin indflydelse på bladet.

De første måneder efter 4. maj 1945 har i 1990'erne, hvad angår

⁴⁹ Claus Bryld: »Hvilken befrielse.« Fortælling fra en opvækst i nazismens og retsopgørets skygge. Gyldendal 1995.

⁵⁰ Politiken, lederartikel 7.3.1995, Befrielsen. Claus Brylds forvredne bog, Politiken 3.3.1995, Bent Mohn: Hasarderet bog om nazi-familie.

folkestemningerne og de markeringer de fik gennem selvtægt, demonstrationer, ydmygende behandling af modstanderne og nedværdigende omtale af de samme, ikke fået noget godt eftermæle, og det humanistisk prægede opgør med den første efterkrigstids vi-vandt-stemning er et af de mest markante temaer i den nyeste litteratur. Danskernes bekymring over nationalistiske excesser i Øst- og Sydøsteuropa er utvivlsomt en af faktorerne, der giver et behov for også at ransage vores egen historie for dunkle punkter.

Besættelse og befrielse

Ikke mindst på grund af nye kildemuligheder er der en fortsat interesse for besættelsesmagten og dens ledende repræsentanter på dansk grund. Thomas Pedersen har skrevet om den tyske kapitulation og militære rømning af Danmark, især på grundlag af de tyske dokumenter, som afdøde rigsarkivar Johan Hvidtfeldt samlede i 1960'erne.⁵¹ Der er en biografi på vej om General von Hanneken og en undersøgelse af Werner Bests virke som organisator af jødeudrensninger i Berlin i slutningen af 1930'erne.

På allieret side er der endelig åbnet for de væsentligste dele af arkiverne til SOE's danske sektion, og de vil blive udnyttet til en skildring af det illegale arbejde i Danmark set fra Baker Street, London i en kommende udgivelse af Knud J.V. Jespersen. Vi venter også med spænding på de nye aspekter, der kan komme ud af en udnyttelse af de sovjetiske arkiver.⁵²

Komparation

Tendensen til at isolere de danske forhold fra det øvrige Europa og til at se udviklingen i Danmark som noget helt unikt er der efterhånden sket nogle brud på, bl.a. i takt med at kildematerialet om Danmark i udlandet er blevet tilgængeligt og udnyttet. Det første skridt var Jørgen Hæstrups komparative analyse af de europæiske modstandsbevægelser, »Den 4. våbenart« fra 1976. I en større artikel fra 1989 har Henrik Dethlefsen sammenlignet besættelsespolitik, kollaboration og modstand i Danmark, Vichy-Frankrig og Protektoratet (Böhmen-Mähren).⁵³ Han når

⁵¹ Thomas Pedersen: Kapitulationen og afviklingen af den tyske besættelse af Danmark, s. 41-58, Den jyske historiker Nr.71, april 1995.

⁵² Foreløbig er der hovedsagelig hjemtaget kopier af arkivmateriale vedr. danske krigsfanger i USSR.

⁵³ Henrik Dethlefsen: Mellem attentisme og aktivisme. Synspunkter på den politiske kollaboration 1939-43, s. 78-127, Historisk Tidsskrift bd.89, 1989.

frem til at det, der i sidste ende får de politiske eliter i Prag, Vichy og København til at fortsætte kollaborationen, også ud over situationer, hvor der kan præsteres resultater i form af afskærmning af befolkningen mod tysk udplyndring, er viljen til at bevare et magtmonopol. Hvor der som i Vichy-Frankrig var indledt et vidtgående politisk opgør med 1930'ernes samfundssystem, er kollaborationspolitikkerne villige til at fortsætte samarbejdet helt ud i en medvirken til terrorpolitik og deportationer. Danmark er nok et særtilfælde i Hitlers Europa, men så specielle som vi en overgang har troet vi var, er vi heller ikke. En del af af forklaringen på særlige danske forhold er blot den lave prioritet forholdene i Danmark har haft i både tysk og allieret politik og planlægning.

I Årbog for Arbejderbevægelsens Historie har den tyske historiker Fritz Petrick en artikel om Den tyske Arbejdsfront (DAF) i en række besatte lande, herunder Danmark.⁵⁴ Fritz Petrick vil med sin artikel opgradere den betydning, som DAF hidtil er blevet tillagt som agent for den stortyske imperialisme. Danmark er dog her faktisk et klart særtilfælde. DAF får ingen særskilt indflydelse i Danmark og den danske fagbevægelse undgår en tvangsmæssig omdannelse og tilslutning til DAF.

Henning Poulsen har i en oversigtspræget artikel angivet nogle hovedtræk i den danske modstands vilkår sammenlignet med tilstandene i andre tyskbesatte lande. Her er de forhold, der er særlige for Danmark i centrum, så vi mangler en tilsvarende syntese om alle de sider af modstanden i Danmark, der er parallelle med forholdene i andre tyskbesatte lande.⁵⁵

De langsigtede virkninger

Den traditionelle tese, der har været dominerende i de sidste 25 år, har været, at besættelsestiden udgjorde en parentes, at perioden satte sig små spor i landets materielle vilkår, i de vigtigste magtrelationer og i forholdet mellem eliterne og befolkningen. Problemet med tesen har været, at den så ikke forklarer den intense beskæftigelse med perioden både på det videnskabelige og det formidlende plan og den relativt store interesse, de mange beretninger er blevet modtaget med; i tesen indgår

⁵⁴ Fritz Petrick: Den tyske Arbejdsfront og fagbevægelsen i de tysk besatte lande s. 87-118, ÅAH 1994.

⁵⁵ Henning Poulsen: Dansk modstand og tysk politik, s. 7-18, Den jyske Historiker, nr. 71, april 1995. Der er en yderligere komparation på vej, det er: Aage Trommer: Norge, Danmark og Holland under okkupationen. Et forsøg på en komparation, Folk og erhverv, tilegnet Hans Chr. Johansen, Odense Universitetsforlag 1995.

normalt heller ikke de rent bevidstmæssige virkninger på længere sigt.

Som det er fremgået, har tendensen indenfor nyere undersøgelser været en betoning af normaliteten med henblik på de grundlæggende materielle og politiske vilkår, og det passer jo godt med, at besættelsens virkninger på efterkrigstiden var hurtigt overståede. Normaliteten dækker derimod ikke nødvendigvis de bevidsthedsmæssige og ideologiske holdninger, der blev udviklet under besættelsen, og dermed er der også god basis for de foreløbig temmelig spredte studier i besættelsestidens bevidsthedsmæssige følger i perioden efter 1945 og den traditionsudvikling, som er skabt i forskellige miljøer og institutioner. Selvom der de sidste år er kommet en lang række undersøgelser af dansk historie i perioden efter 1945, kan det ikke påstås, at besættelseserfaringerne og periodens virkninger har været genstand for nogen særlig stor opmærksomhed. Det gælder dog ikke indenfor kultur- og bevidsthedshistorien. Der har således næppe været meget tvivl i redaktionsgruppen bag Dansk Identitetshistorie om, at besættelsen og dens virkninger på befolkningens nationale integration (og i et beskedent omfang også den nationale differentiering) ikke var til at komme udenom.⁵⁶

Derudover er der i forskellige undersøgelser nævnt en række særlige opinionsområder, hvor besættelsens erfaringer skulle have slået igennem på længere sigt. Det mest velkendte er besættelsestidens konsekvenser for den danske forsvars- og sikkerhedspolitik. Fra det yderste venstre til yderste højre var der i maj 1945 i toneangivende grupper enighed om, at Danmark skulle opbygge et stærkt forsvar med en folkelig forankring.

Erfaringerne fra besættelsen og den 9. april er traditionelt anvendt til at forklare den Socialdemokratiske kovending i forsvarspolitikken. På det personlige plan havde den første efterkrigstids partiledere: Hedtoft, H.C. Hansen, Poul Hansen m.fl. under besættelsen udviklet tætte bånd til ledende officerer i organisationen »Folk og Værn«, og en række af de officerer, der gjorde karriere i 50'erne, var netop de, der havde udfyldt deres rolle under besættelsen, således at partilederne havde følt sig trygge ved deres legale og illegale indsats.

En række nyere undersøgelser af dansk sikkerhedspolitik i efterkrigstiden, især Poul Villaumes helt friske disputats, har påvist, at danske socialdemokrater aldrig blev specielt loyale i deres holdninger til NATO og at der hele tiden var reservationer omkring militærpolitikken.⁵⁷

⁵⁶ Ole Feldbæk (red.): Dansk Identitetshistorie bd. 1-4, 1991-92, bd.4 s. 9-390, Thorkild Borup Jensen: Besættelsestidens digte og sange som udtryk for national oplevelse og bevidsthed.

⁵⁷ Poul Villaume: Allieret med forbehold. Danmark, NATO og den kolde krig. En studie i dansk sikkerhedspolitik 1949-61, 1995.

Thorsten Borring Olesen mener endda, at det er sandsynligt, at den nye sikkerhedspolitiske linje i højere grad var de ledende socialdemokraters projekt, end det var partiets holdning som sådan. Så der er ingen klarhed over besættelseserfaringernes betydning selv på dette punkt, der er det foreløbig bedst beskrevet i den første efterkrigstids historie.⁵⁸

Et af de helt dominerende træk i efterkrigstidens samfundsudvikling har været bureaukратиets vækst og et embedsapparat med stadig større beføjelser og spillerum. Det forekommer at være en plausibel tese, at besættelsestidens erfaringer med departementschefstyret og de vidtstrakte beføjelser til bl.a. vareforsynings- og prisdirektoraterne ikke er uden betydning her. Departementscheferne konstaterede, at det gik helt godt uden politikerne. Skatter blev opkrævet og betalt, de offentlige udgifter afholdt og nyt lovgivningsbehov klaret gennem bekendtgørelser. Hvor meget savnede befolkningen egentlig en regering? Måske kun som et symbol på den nationale suverænitet. I deres egenskab af forvaltningschefer var det en selvbevidst gruppe topembedsmænd, der modtog de nye ministre den 5. maj 1945 – og mange af de nye var endda uden erfaring og med et usikkert mandat. Var der nervøsitet til stede hos departementscheferne, bundede den nok mest i usikkerhed om, hvor vidt politikerne ville anlægge en populistisk strategi under indtryk af de stærke folkestemninger.

Besættelsens og de første efterkrigsårs regulering af import og eksport, valuta- og varetildeling, lønninger og priser og ikke mindst kravet om planlægning af produktion og den samlede offentlige økonomi under inspiration fra Beveridgeplanen måtte pege i retning af en stærk udbygning af den danske stats økonomiske rolle. Alligevel var Danmark i 1950'erne sammenlignet med mange andre vesteuropæiske stater præget af en liberal erhvervs politik og en temmelig omfattende deregulering af økonomien. En af de få offentliggjorte undersøgelser om efterkrigstidens økonomiske politik angiver, at »der ikke blev tale om at vende tilbage til relationerne fra før verden gik af lave i 30'erne. Der blev heller ikke tale om tilslutning til detaljerede planøkonomiske modeller. . . En ny form for samspil udviklede sig mellem stat og erhvervsliv, hvor sektorerne nok bevarede deres autonomi, men hvor de alligevel i stigende grad kom til at leve i et nært samspil med staten.«⁵⁹ Konklusionen er

⁵⁸ Thorsten Borring Olesen: Jagten på et sikkerhedspolitisk ståsted. Socialdemokratiet og holdningerne til sikkerhedspolitikken 1945-1948, s. 22f., Birgit Nüchel Thomsen (red.): Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945, 1994.

⁵⁹ Flemming Just: Planøkonomi eller liberalisme. Staten og erhvervs politikken i de første efterkrigsår s. 68, Birgit Nüchel Thomsen: Temaer og brændpunkter i dansk politik efter 1945, 1994.

således, at erhvervspolitikken blev præget af korporatisme, og også her er der mulighed for at gå ind i besættelsestidens vilkår som baggrundsfaktor. I administrationen af besættelsens reguleringsøkonomi spillede organisationerne en meget betydelig rolle.⁶⁰

Hans Kirchhoff har peget på, at en af de langtvirkende følger af besættelsen var en mindre autoritetstro befolkning.⁶¹ De danskere, der havde strejket i august 1943 og ved folkestrejken i juli 1944, og som havde sat sig op mod både den danske regering og besættelsesmagten, havde skabt en tradition for selvbevidst handlen, der over de store arbejdskampe i 1947/48 og 1956 førte direkte frem til ungdomsoprøret i begyndelsen af 1970'erne. Respekten for ministre og myndighed, gradvist genopbygget efter Estrup-tidens provisorier, blev igen brudt under besættelsen, og det var en mindre autoritetstro dansk befolkning, der lyttede, når statsministeren talte til dem.

Det forekommer at være uafklaret, om ikke Kirchhoff overfører den bevidsthed og de personlige valg, som »modeliten« traf, på hele befolkningen. Svaret afhænger bl.a. af, om der ses med de idealistiske eller de materialistiske briller, men der mangler også her afgørende viden om efterkrigstidens bevidsthedsstatus og identitetsdannelse.

Endelig er der en række uafklarede spørgsmål om besættelsesårenes mere langsigtede virkninger på de politiske partiers grundlæggende rolle og den politiske kulturs udvikling i efterkrigstiden. I sin store artikel om Socialdemokratiet under besættelsen pegede Kirchhoff på besættelseserfaringernes betydning for en manglende konsistent socialdemokratisk politik efter 1945. Derudover kunne der være basis for at overveje, hvordan de store partiers samarbejds- og tilpasningspolitik har påvirket udviklingen af det udpræget konsensuelle demokrati i efterkrigstiden og de relativt svage yderfløje i dansk politik.⁶²

Efter at 50-årsjubilæet er overstået, kan vi konstatere, at der ikke er mange huller i den grundlæggende empiri omkring både modstanden og den politiske kollaboration. Til gengæld kniber det med at svare på fundamentale spørgsmål vedr. de materielle problemstillinger og den betydning besættelsen har haft for en række områder i efterkrigstidens bevidsthedsdannelse og den overordnede politiske kultur. Så der er stadig plads til nye undersøgelser både udenfor og i forbindelse med jubilæerne. Til gengæld kan en del tyde på, at når engang besættelsesforskningens faglige svar vil præge jubilæumstalerne, så er det ved at være slut med de store manifestationer.

⁶⁰ Erik Ib Schmidt: A.a. s. 201ff. På det generelle plan Tim Knudsen: Den danske stat i Europa, 1993, s. 112.

⁶¹ Hans Kirchhoff: Kamp eller tilpasning, 1987, s. 198f.

⁶² Tim Knudsen: Den danske stat i Europa, 1993, s. 105ff.